

UDK 811.112.2'373.7(049.3)
811.134.20'373.7(049.3)

Primljeno: 20. 02. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Mirela Karahasanović

BIOETIKA U POVIJESNOJ I RECENTNOJ FILOZOFSKOJ PERSPEKTIVI

(Željko Kaluđerović, *Bioetički kaleidoskop*, Pergamena i Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, Zagreb, 2021)

Pitanja koje se tiču razumijevanja života i prirode živih bića, onoga dakle što su Grci podrazumijevali pod izrazima βίος (*bíos*) i ζωή (*zōḗ*), a na čijim su etimološkim korijenima danas oslovljenje znanosti poput: biologije, biomedicine, biotehnologije kao i bioetike i drugih, postala su predmetom interesa u onom momentu kada je čovjek tražio racionalna objašnjenja ukupne povezanosti svih aspekata zbilje, te na koji način su živa bića povezana sa cjelinom kao i međusobno. Danas, u izmjenjenom ambijentu življenja, s daleko kompleksnijim izazovima i rizicima nego li su Grci uopće mogli naslućivati, kada svjedočimo rapidnom razvoju tehnoznanosti i napretku biomedicinskih istraživanja, potreban je obuhvatniji pristup razumijevanju fenomena života uopće, naročito pozicije čovjeka i njegovog djelovanja u ostima. Posebnu pažnju takvim pitanjima posvećuju bioetičke rasprave. Doprinos navedenim bioetičkim diskusijama sadržan je u knjizi *Bioetički kaleidoskop* Željka Kaluđerovića, redovnog profesora na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, angažovanog i u nastavi na Filozofskom Fakultetu u Tuzli.

Autor u knjizi polazi od razmatranja ranih anticipacija antropocentrizma i neantropocentrizma kod grčkih filozofa kao i njihovog utjecaja na moderno oblikovanje logocentričkih i homocentričkih vizija svijeta, pokazujući jedan, iako ne sistematičan, kontinuitet razvoja ideja o prirodi i statusu živih bića. Kako je znanost postala dominantan okvir razumijevanja života i okolnosti življenja, posebna pažnja posvećena

je ambivalentnoj prirodi znanosti i pitanju odgovornosti znanstvenika, što je ključno i za razumijevanje bioetičkih izazova i dilema, kao i političkih odgovora na iste, o kojima autor šire raspravlja. O značaju etičke dimenzije sporta autor raspravlja u posljednjem dijelu knjige ukazujući na to da bez uvažavanja moralnih normi u sportskom ponašanju sport postaje sredstvo manipulacije. Knjiga završava razmatranjem značenja, tumačenja i implikacija globalizacije i globalizacijskih procesa na suverenitet države, na kulturu, politiku, socijalne odnose, potencirajući nepredvidivost formi globalizacije koja će u budućnosti oblikovati svakodnevni život čovječanstva.

Knjiga *Bioetički kaleidoskop* rezultat je dugogodišnjih istraživanja autora koji je iz filozofske perspektive pristupao značajnim bioetičkim temama. Podjeljena je u dvije tematske cjeline: *Antičke pretpostavke bioetike* i *Suvremeni bioetički mozaik*. Prva cjelina iznosi na vidjelo stavove grčkih filozofa u kojima se prepoznaju korijeni antropocentrizma i ne-antropocentrizma, i koji će utrti put potonjim filozofskim, pravnim i znanstvenim pokušajima određenja statusa živih bića. Iako se već u objektivama predsokratovaca ukazuju naznake ontološkog primata čovjeka u odnosu na druga živa bića, oni i dalje vide čovjeka u suodnosu sa drugim živim bićima (*Grčki korijeni antropocentrizma*). Intrinzična povezanost svega živog, ideja srodstva živih bića i prirode u cjelini koja se prepoznaje kod Pitagore, Empedokla, Anaksagore, Teofrasta i drugih otvara prostor etabiliranju ne-antropocentične vizije svijeta (*Ranogrčke anticipacije ne-antropocentrizma*), čije su implikacije u savremeno doba izražene u konceptu „etike životinja“. Ideja srodnosti svih oblika života implicirala je ne samo srodnost čovjeka, biljaka i životinja već i srodnost ljudske duše sa vječnom i božanskom kojoj i pripada. Na temelju takvog stanovišta Pitagora je razvio ideju o seobi duše (παλιγγενεσία). Sudbine duša živih bića međusobno su povezane tako da se umiranjem tijela egzistencija duše nastavlja u tijelu drugog živog bića. U tome je sadržan motiv zabrane konzumacije (nekih) životinja u pitagorejskom bratstvu. Jedenjem oduševljenih bića, čovjek je nepravedan prema svemu što mu je srodno, pa time i prema božanstvima ali i vlastitim potomcima koje konzumira zbog neprepoznavanja njihova bića u drugom tjelesnom obliku, kako tvrdi Empedokle. Pitanje odnosa čovjeka prema drugim živim bićima tako postaje pitanje odnosa čovjeka prema čovjeku. Ako se na ubistvo životinje gleda kao na neprirodan i nezakonit čin, na isti način čovjek će procjenjivati i ubistvo čovjeka pa će stoga biti skloniji miru nego li ratu (Pitagora). Na sličnom tragu je i Teofrast. Njegov stav o nepravednom ubijanju životinja i zahtjevu za povratkom tradiciji u kojoj su žrtvovane biljke, proizilazi iz uvjerenja u intrinzično srodstvo ljudi i životinja, zajedničko porijeklo koje uključuje i ne-Grke.

Sa Aristotelom dolazi do korjenite promjene u razumijevanju odnosa čovjeka i životinja. U Aristotelovom određenju čovjeka kao bića *logosa* i odricanju *logoskih* sposobnosti životinjama, odnosno davanju primata čovjeku u hijerarhiji živih bića, autor prepoznaje implikacije logocentrične i homocentrične vizije svijeta svojstvene modernom dobu (naslov *Logos, "volja", odgovornost i životinje*). Takva perspektiva učinila je čovjeka autnomnim stvaraocem vlastitog svijeta u odnosu na Boga, prirodu i druga živa bića. Aristotel je smatrao da čovjekove sposobnosti poput: govora, razboritosti, života u zajednici, pamćenja, sjećanja, sposobnosti za matematiku, moralna odgovornost, djelovanje izborom čine ga po prirodi dominantnijim bićem, što je na obostranu korist i ljudi i životinja. Za razliku od svojih prethodnika Aristotel ne vidi mogućnost pravednog odnosa prema životinjama ili međusobnog prijateljstva. On i dalje insistira na strogoj *logosnoj* razlici, gdje onaj ko je po prirodi bolji (umniji) treba da vlada, a slabiji da se pokorava. Kod životinja Aristotel prepoznaje voljno djelovanje koje ne uključuje *logos* već druge sposobnosti nižeg ontološkog ranga. Nedostatku *logoskih* sposobnosti životinja podrazumijeva odricanje djelovanja izborom kakvo je svojstveno čovjeku, dok su srdžba i žudnja svojstvene životinjama i djeci. Kako je izbor preduvjet za vrlinu, a s obzirom da ga životinje ne posjeduju, lišene su mogućnosti moralnog djelovanja. Djelujući voljno životinje ipak mogu snositi odgovornost za ono što čine, čime i ubijanje životinja stiče opravdanje. Prikazom Aristotelovog povlašćenog pozicioniranja čovjeka u odnosu na druga živa bića, autor nas podsjeća da antropocentrizam baštini dugu historiju i korijene u filozofiji.

Drugi dio knjige naslovljen *Savremeni bioetički mozaik* posvećen je savremenim bioetičkim raspravama. Autor u prvom naslovu drugog poglavlja *Znanost i bioetika, načela i vrijednosti* problematizira pitanja koja se tiču prirode i ciljeva znanosti, vrijednosti i odgovornosti znanstvenika. Podsjećajući na Heisenbergov stav da „znanost stvaraju ljudi“ te da je zaborav te činjenice bio nužan za napredak znanosti, autor ide dalje postavljajući pitanje odgovornosti znanstvenika. Ukoliko je čovjek kreator znanstvenog svijeta koji ujedno oblikuje i svijet čovjeka, na njega kao znanstvenika svodi se moralna odgovornost za ono što čini. Na to ga obavezuje ambivalentna priroda znanosti – mogućnost da znanstvena otkrića mogu biti zlorabljena. Stoga se, smatra autor, neprestano mora podsjećati, a na što se zaboravilo u ekspanziji tehničko-tehnološkog razvoja, da je primarni cilj znanosti traganje za istinom i znanje radi znanja, a ne samo praktična vrijednost znanstvenih otkrića. Trajna preokupacija znanosti tiče se pitanja biti čovjeka i njegovog svijeta. Dajući prednost praktičnoj vrijednosti znanosti čovjek se našao pred novim moralnim

izazovima koji zahtijevaju prihvatanje odgovornosti. Podsjećajući na navedena ograničenja znanstvenog pogleda na svijet i čovjeka autor ne izražava antiznanstveni stav. Naprotiv, nastoji se ukazati na nužnost uvažavanja bioetičkih principa i izvornih određenja znanosti u znanstvenom istraživanju kako bi se minimizirale opasnosti koje prijete opstojnosti čovjeka i života uopće.

Na tragu navedenih dilema autor pod naslovom *Bioetika i nasljedne genetičke modifikacije* nastavlja elaborirati izazove sa kojima su suočena istraživanja u genetici. Progres u istraživanjima u području molekularne biologije kao i reproduktivne tehnologije otvara prostor mogućnostima liječenja bolesti nastalih kao posljedica nepravilnosti određenih gena. Intervencija u ljudski genom s ciljem njegovog poboljšanja više je od medicinskog pitanja. Zalazi duboko u domen bioetike, teologije, prava... Fokus autora je na bioetičkoj dimenziji koja uključuje odgovornost i opreznost u razvijanju genskih modifikacija, svijest o njihovoj upotrebi. Stav da su geni esencija ljudskog bića i čovječanstva te da zavrijeđuju poseban status zbog čega bi trebalo isključiti njihovo modificiranje autoru je neprihvatljiv. Ne samo zbog toga što ljudska vrsta nema u geneaološkom smislu germativnu intergeneracijsku liniju, već zbog pozitivnih konsekvenci takvog istraživanja. Terapeutska primjena nasljedne genetičke modifikacije može biti opcija u slučaju iscrpljivanja drugih mogućnosti. Opravdana bojazan od zloupotrebe u razvijanju genskih modifikacija kao sredstva moći i kontrole bioloških svojstava čovjeka, komercijalizacije spola djece, traganje za poželjnim osobinama i sl. nisu opravdanje, kako tvrdi autor, za izostanak novih uvida i praksi u tom području. Ono što ne smije izostati je društvena odgovornost znanstvenika i njegovanje vrijednosnih uvjerenja i moralnih standarda u definiraju granice koje se neophodno pridržavati u svakom istraživanju.

Isto vrijedi i kada je riječ o kloniranju ljudi o čemu autor govori pod naslovom *Bioetika, diplomacija i kloniranje ljudi*. Kao što se na modificiranje genoma u bilo kojoj varijanti gleda kao na potencijalnu opasnost za čovječanstvo, velikom prijetnjom smatra se i kloniranje ljudi. To je razlog donošenja deklaracije o zabrani kloniranja ljudi na inicijativu Njemačke i Francuske u Ujedinjenim nacijama. Detaljnim prikazom mukotrpnog i dugotrajnog procesa usaglašavanja deklaracije autor ukazuje ne samo na različito vrednovanje navedenog pitanja, već i na uključivanje političkih, ekonomskih, kulturnih, pravnih, religijskih implikacija koje su udaljavale pregovarače od konsenzusa. Stavljanjem u prvi plan navedenih pitanja, zanemarene su bioetičke dileme, interesi struke, znanosti i potrebe čovjeka. Stoga nije iznenađujuće da u deklaraciji izostaje definiranje ključnih pojmova kao što je kloniranje ljudi ili početak ljudskog života. Zaključak autora je da bi stavljanjem u

prvi plan bioetičke rasprave, prepuštanje znanstvenicima i stručnjacima očitovanja o navedenom pitanju bilo produktivnije. Informisanjem javnosti i institucija o postignutim rezultatima rasprave znanstvenici i stručnjaci bi ponudili smjernice djelovanja, koje bi prolaskom kroz javnu debatu bile efikasnije u postizanju konsenzusa oko principa deklaracije.

Bioetičke i znanstvene rasprave trebalo bi da imaju primat i kada su u pitanju neljudska živa bića (naslov *Bioetičko razmatranje statusa ne-ljudskih živih bića*). Preovladavajuća antropocentrična vizija svijeta na temelju koje je izveden odnos čovjeka prema prirodi i životinjama u kome dominira eksploatacija od strane čovjeka, postala je upitnom. Područje etike proširuje se prema ne-antropocentrizmu koji zahtijeva drugačiji odnos čovjeka i životinja. U taj odnos ulaze pitanja koja se tiču dostojanstva i prava životinja u odnosu na dostojanstvo i pravo čovjeka. Autor ukazuje na tri perspektive „etike životinja“. Prva je ona prema kojoj prava životinja na teret ljudi nisu protivriječna simetriji prava i dužnosti u uobičajenoj bioetici (str. 111). Prema drugoj, prava životinja proizilaze iz bioetičkih razloga koji uključuju i pravo na život, s tim da je u pogledu preživljavanja pravo čovjeka vrednije. Prema trećoj opciji, odgovornošću i saosjećanjem za slabije ograničava se čovjekovo djelovanje u korist životinja. Kaluđerović postavlja pitanje na koji način uskladiti navedene bioetičke postulate sa pravnim normama. Zakonodavstvo priznaje čovjeka kao subjekta i nosioca prava koji zastupa vlastite interese na sudu, dok to isto prema većini legislative ne vrijedi za životinju. Stav autora je da priznavanje moralnog statusa životinjama po uzoru na ljudski moralni fenomen nije neophodno. Potrebno je razvijati svijest čovjeka o odgovornosti i brizi o sadašnjim i budućim pravima životinja. Zakonodavstvo bi stoga trebalo biti usmjereno i na preciznije određenje uslova transporta, uzgoja i tretiranja životinja u eksperimentalne svrhe koje je nerijetko i upitno. Da li će čovjek odsustati od konzumacije životinja, ostaje pitanje vremena, okolnosti i načina življenja u budućnosti.

Kada su u pitanju biljke, fokus interesa u knjizi je na genetički modificiranim biljkama i bioetičkom pristupu tom problemu (naslov *Genetički modificirane biljke – bioetički pristup*). Autor polazi od definiranja genetički modificiranih organizama pod kojima se „podrazumijevaju, dakle, oni organizmi kojima je genski sustav izmijenjen na način koji se nikada ne bi dogodio klasičnim razmnožavanjem ili prirodnom rekombinacijom postojećih gena vrste“ (str. 121). Stav zagovornika (GMO) da se problem gladi u svijetu i unapređenja ishrane može riješiti genetski modificiranom hranom za autora je neprihvatljiv. Problem gladi u svijetu je i problem raspodjele poljoprivrednih dobara. Drugo, izostavljeni su negativni učinci i rizici po

ljusko zdravlje od GMO proizvoda, okoliš, snižavanje kvaliteta poljoprivrenih kultura. Zanemareni su i osnovni bioetički postulati neškodiljivosti i autonomije u proizvodnji i prometu GMO, kao i utjecaj multinacionalnih kompanija na donošenje zakonskih regulativa o nezavidnom položaju tradicionalne poljoprivrede te rizici izmjene biološkog nasljeđa. Autor nudi dva rješenja. Prvo se odnosi na nužnost razvijanja *poljoprivredne etike* bazirane na saglasnosti socijalne i znanstvene odgovornosti, procjeni ispravnosti odnosno štetnosti poljoprivrednih resursa, kao i usmjeravanje prema donošenju ispravnih odluka. Drugo rješenje je političko, kroz reforme i podsticanje manjih poljoprivrednih proizvođača koji bi se više usmjeravali prema tradicionalnoj poljoprivredi.

Uvođenjem sporta kao teme u knjizi, djeluje kao da se autor udaljava od prethodno tematizovanih pitanja. Imajući u vidu značaj sporta, kako za običnog čovjeka, društvo, državu, tako i na globalnom nivou, tema zaslužuje daleko više pažnje nego li joj se uopće u znanstvenom diskursu posvećuje. Za sport gotovo da vrijedi mišljenje kako je riječ o samorazumljivom fenomenu, a takva samorazumljivost kako nam autor predočava, često je upitna kada je potrebno dati konkretnije odgovore o prirodi sporta i sportskog ponašanja. Sport je ipak više od fizičke aktivnosti, organizirane igre, zabave, socijalne interakcije. Pored navedenog, sportsko ponašanje obuhvata i „nepisana moralna pravila bazirana na iskrenosti i pravednosti“ (str.144). Pohvalno je autorovo zapažanje značaja bioetičke dimenzije sporta (naslov *bioetika versus sport*) i upozoravanje na konkretnim primjerima na negativne implikacije zanemarivanja moralnih normi kako bi se postigao željeni rezultat - pobjeda. Pobjeda jeste cilj sportske aktivnosti, ali taj cilj mora pratiti i poboljšanje čovjekovog karaktera kroz sport. Pravda je osnovna sportska vrlina, a tipovi pravde koji su neophodni za sportsko ponašanje su: distributivna, proceduralna, kompenzacijska i retributivna. Distributivna pravda podrazumijeva ekvivalentne mogućnosti, intrinzične vrijednosti i dostojanstvo sportista. Proceduralna pravda definira prihvatljive aktivnosti ponašanja kroz igru. Izostajanjem poštivanja pravila sportskog ponašanja stupa upotreba sankcija i kompenzacije što odgovara kompenzacijskoj i retributivnoj primjeni pravde. Naglašavanjem značaja pobjede u sportu, bez uvažavanja moralnih standarda može dovesti i do komercijalizacije sporta. Autor u tom smislu konstatuje da bi trebalo regulirati moralne efekte tržišta, podrazumijevajući i moralnu odgovornost sportaša za pobjedu unutar pravila sporta kojim se bavi.

Knjiga završava poglavljem *Bioetika i globalizacija* gdje su tematizovani različiti pristupi razumijevanju globalizacije, prevashodno Heldova klasifikacija na *hiperglobaliste, skeptike* i *transformacioniste*. Različita viđenja globalizacije uglav-

nom se tiču pozicije države u novonastalim globalnim procesima, ekonomiji, transformaciji društvenih odnosa i kulturi. Autor ne izražava naklonost bilo kojem pojedinačnom pristupu razumijevanja globalizacije, već nastoji prikazati njihove nedostatke ali i pozitivne konsekvence globalizacijskih procesa. Kada je riječ o globalizaciji nije pitanje, kako zaključuje autor, za ili protiv globalizacije. „Stvarni se sukob vodi oko socijalne prirode i povijesne forme globalizacije“ (str. 178). U zavisnosti od toga koja forma globalizacije preovlada – da li humaniji, profitabilniji, nehumaniji, demokratičniji ili autoritarni oblik globalizacije, ovisiće način života cjelokupnog čovječanstva.

Sumirajući problematiku i sadržaj knjige *Bioetički kaleidoskop*, možemo reći da autor potenciranjem značajnih bioetičkih tema i pitanja otvara mogućnosti za dalja istraživanja, za promišljanje novih alternativa u domenu bioetike. S obzirom na to da u Bosni i Hercegovini istraživanja iz bioetike nisu na zavidnom nivou, *Bioetički kaleidoskop* je djelo koje može domaćim autorima ponuditi smjernice i podstaći interes u tom pravcu, kako kod onih koji su zainteresirani za navedeno istraživačko područje, tako i onih koji bi to mogli postati.

Adresa autorice

Author's address

Mirela Karahasanović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

mirela.2205@hotmail.com

